

TÜRK GENÇLERİNİN DİN EĞİTİMİ ALGILAMASI

Recep KAYMAKCAN*

PERCEPTION OF TURKISH YOUNG ON RELIGIOUS EDUCATION

The issues of place and quality of religious education in schools have been received more attention in the world in recent years. After providing a general theoretical framework for later discussion and a brief knowledge pertaining to religious education in Turkey this article aims to explore the attitudes of adolescents in secondary school to traditional and modern religious education in terms of the empirical research findings which is a part of international research Project entitled "Religion and Life Perspective Among Adolescent". The responses of the subjects according to the variables of sex and type of school have also been examined. The research findings indicated that Turkish respondents have a positive attitude about traditional and modern of aims of religious education in schools. This result supports the assumption that Turkish religious education in school is a transition period from confessional/traditional to modern. Moreover, some differences have been observed in terms of variables of sex and type of schools.

Keywords: religious education in schools, adolescent, modern religious education, traditional religious education

GİRİŞ

Dünyada okullarda din eĖitimine¹ atfedilen önem ve gemiŖe göre okullarda din eğitimine yer veren ülkelerin sayısı gittikçe artmaktadır. UNESCO'nun yaptığı araŖtırmaya cevap veren 142 ülkenin 72'sinde okullarda din dersi bulunmaktadır. Örneğin, Avrupa'da Fransa, Makedonya ve Arnavutluk hariç diğer ülkelerde bir tarzda okullarda din dersi bulunmaktadır (UNESCO, 2003; Kodelja & Bassler, 2004). Din eğitimiyle ilgili niceliksel bu geliŖmelerin bazı nedenleri vardır. Din karŖıtı bir söyleme sahip Sovyetler Birliği'nin dağılması, okullarda din dersinin varlığını pozitivist dŖncesinin de etkisiyle daha çok seklerleŖme er-

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. recepk@sakarya.edu.tr

¹ Makalede din eğitimi kavramı okullarda bir ders olarak okutulan ve farklı ülkelerde değişik isimler olarak adlandırılan ders anlamında kullanılmaktadır. Örneğin, Türkiye'de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi gibi.

çevesinde tartışılması yerine özgürlükler boyutuna önem verilmesi gibi nedenler etkili olmuştur. Aynı zamanda son yıllarda okullarda din eğitiminin nasıl olması gerektiğine yönelik araştırmalar ve tartışmalar akademik çevrelerin ve uluslar arası kuruluşların ilgisini daha çok çekmeye başlamıştır. Batı'da din eğitiminin niteliğine yönelik akademik çevrelerde yapılan ve sesini yeterince duyuramayan din eğitiminin amacının ve yaklaşımının ne olması gerektiğine yönelik düşünceler 11 Eylül olaylarından sonra kendini daha iyi ifade etme fırsatını bulmuştur. Daha önce okullarda din dersleriyle hiç ilgilenmeyen UNESCO, en azından kültürlerarası eğitimin bir boyutu olarak din eğitimi konusunu çalışmalarına dahil etmiştir. Özellikle Avrupa Konseyi, eğitimle ilgili projelerde din eğitimine yer verilmesi gerekliliğini belirtmiştir. Avrupa vatandaşlığı ve vatandaşlık eğitimine okullardaki din eğitimi ilişkisi ve katkısı gündeme gelmiştir. Ayrıca yakın zamanda Avrupa Konseyine bağlı olarak okullardaki din eğitimi konularıyla ilgili bir merkez kurma gayretleri sonuçlanma aşamasına gelmiştir (Jackson, 2006). Okullarda din eğitiminin nasıl olması gerektiğine yönelik ilginin artmasında 11 Eylül 2001 sonrası Amerika Birleşik Devletleri'nin Müslüman ülkelerdeki eğitim ve din eğitimini fundamentalistlerin yetişmesinde etkin olduğunu iddia etmesi ve bu nedenle Müslüman ülkelerde eğitimi ulusal güvenliğinin bir unsuru olarak ele alması konuyu bu ülkeler için ayrı boyut ve önem kazandırmıştır (Coulson, 2004). Yakın dönemde uluslar arası seviyedeki gelişmelerin yansımaları olarak adlandırabileceğimiz bu ve benzeri değişim okullarda din eğitiminin amacı ne olmalıdır ve nasıl bir din eğitimi soruları üzerinde daha fazla durulması sonucunu doğurmuştur.

Uluslar arası politikadaki değişimin yanı sıra eğitim bilimi alanındaki yeni anlayışlar, çoğulcu düşüncenin din eğitimi üzerindeki etkisi, ülkelerdeki dindarlık düzeyleri ve din algılamaları da okullarda din eğitiminin nasıl olması gerektiğine yönelik tartışmalarda ve politikalarda etkin olmaktadır. Küreselleşen dünyada okullarda din eğitimine yönelik bu değişimin hiç etkisinin olmadığını söylemek mümkün değildir. Özellikle de Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üye olma süreci ülkemizi daha açık bir toplum haline getirmiştir. Uluslar arası alandaki değişiklikler ve ülkemizin iç dinamikleri de Türkiye'de okullarda din eğitiminin amacı ve niteliği üzerinde yeniden düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Aslında son yıllarda ülkemizde de okullardaki din dersinin programları değişmekte ve konu akademik çevrelerde ve kamuoyunda zaman zaman değerlendirilmektedir. Değişen şartlara göre din eğitiminin tartışılması ve yeni politikalar geliştirilmesi doğaldır. Bu süreçte din eğitiminin paydaşlarının görüşlerinin bilinmesi etkili ve demokratik bir program geliştirme için önemlidir. Genel eğitim politikasının din eğitimi üzerine etkisi, laiklik, İslam yorumundaki değişiklikler, eğitim bilimindeki yenilikler, halkın istekleri gibi konulara program geliştirme sürecinde göz önüne alınmasına rağmen en önemli paydaşı olan öğrencilerin düşüncelerine istenen seviyede yer verilmediği görülmektedir. Makalede, empirik çalışmaya dayalı olarak lise öğrencilerinin nasıl bir din eğitimi istediklerine yönelik veriler sunulacaktır. Okullarda

din eğitimi algılamasının cinsiyet ve lise çeşidine göre farklılık oluşturup oluşturmadığı analiz edilecektir. Daha önce Türkiye’de din eğitimi ve niteliği konusunda genel değerlendirmelerde bulunulacaktır.

OKULLARDA DİN EĞİTİMİ

1982 Anayasası’nın 24. maddesine göre ilk ve ortaöğretimde din dersi zorunludur. Dersin tam adı “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi” dir. Ders ilköğretim 4. sınıftan itibaren başlamakta ve ortaöğretim son sınıfa kadar okutulmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca okullarda din dersinin yerinin ne olması gerektiğine ilişkin farklı seçenekler denenmiş ve sonuçta zorunlu olması kararlaştırılmıştır. Bu dersten Müslüman olmayanlara muaf olma hakkı verilmiştir (Ayhan, 1999) . 1982 yılında dersin zorunlu olmasıyla birlikte hazırlanan ilköğretim ve ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programı esasa ait olmayan küçük değişikliklerle uzun süre yürürlükte kalmıştır. İlköğretim programı yeni bir anlayışla 2000 yılında ve ortaöğretim DKAB programı da 2005 yılında değiştirilmiştir. Bu süre içerisinde okullarda din dersinin nasıl olması gerektiği başta akademisyenler olmak üzere kamuoyu tarafından zaman zaman değerlendirilmiştir. Din dersi programlarının hazırlanması ve kabulünde yetki tamamen Milli Eğitim Bakanlığı’na aittir. Ders kitapları bakanlık ve özel sektör tarafından hazırlanabilir. Ancak özel yayınevleri tarafından hazırlanan ders kitaplarının Talim Terbiye Kurul Başkanlığının onayını alması yasal bir zorunluluktur.

Eski ilköğretim ve ortaöğretim programını ve ders kitaplarını bir bütün olarak değerlendirdiğimizde nasıl bir din eğitimi verilmeye çalışıldığını kısaca açıklamaya çalışalım. Programın genel amacına baktığımızda “...din, İslam dini ve ahlak bilgisi ile ilgili yeterli bilgiyi kazandırmak...” (MEB 1992) şeklinde tanımlanmaktadır. Genel amaç ve programın ilkeleri ve içeriği bizlere dersin doğrudan İslam dinini benimsetmeye çalışan bir ders olmadığı, diğer dinler ve özellikle görev merkezli vatandaşlık konularına oldukça detaylı olarak yer verildiği gözlenmektedir. Din ve İslam hakkında bilgi verme hedeflenmektedir. Din eğitimiyle ilgili ileri düzeydeki bilişsel amaçlara (kavrama, yorumlama, analiz vb.) ve duyuşsal boyuta fazlaca önem verilmemektedir. Ancak program ve ders kitaplarının analizi bizlere bu ilk izlenimin tam olarak doğrulamadığını milliyetçilik ile barışık belirli bir İslam anlayışının açık veya örtük olarak benimsetilmeye çalışıldığını göstermektedir. Eski programı ana hatlarıyla ifade etmek gerekirse “ilmihal merkezli” bir din eğitimi yaklaşımı diyebiliriz. Geleneksel bir din eğitimi yaklaşımı olan ilmihal merkezli din eğitimi, Türk-İslam tarihinde etkili olmuştur. Osmanlı son dönem modern okullarda ilmihal aynı zamanda din dersi karşılığı sayılabilecek bir ders adı olmuştur (Akyüz 1989; Rogan, 1996).

İlmihal merkezli yaklaşım büyük oranda İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak konularını kapsamaktadır. İslamiyet’in sosyal hayatla ilişkilerini düzenleyen muamelat bölümünü ihmal ederek dinin ferdi boyutu öncelenmektedir. İkinci olarak bu yaklaşım açık veya örtük bir şekilde İslam dininin diğer dinler karşısın-

da daha üstün olduğunu öğretmeyi ve benimsetmeyi hedeflemektedir. Eski ilk ve ortaöğretim ders kitaplarına baktığımızda dinlerin tasnif edilmesinde bunu açıkça görebiliriz. Dinler ilahi olan ve olmayan dinler şeklinde kategorize edilmektedir. İlahi olan dinlerde aslı bozulan ve bozulmayan dinler olarak alt kategoriye ayrılmaktadır. Aslı bozulmayan ilahi din olarak yalnızca İslam zikredilmektedir. Hristiyanlık ve Yahudilik aslı bozulan ilahi din olarak sunulmakta ve diğer dinler ilahi olmayan dinler olarak sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmanın İslam dışı dinlerin öğretiminde etkisi görülmektedir (Kaymakcan 2006a).

Üçüncü özelliği ise, İslam ve diğer dinlerin günümüzde yaşayan şekillerini gözardı ederek tarihsel formlarının ve kurallarını öğretmeyi hedeflemesidir. Geleneksel dini öğretim özelliklerini yansıtan bu yaklaşımın öğrencinin yaşadığı hayat ve deneyimle irtibat kurmada yetersiz olduğu için eğitimsel yönü zayıftır. Ayrıca İslam içerisindeki çoğulluğu yansıtmaktan daha ziyade bir yoruma yer verilmektedir. Din konusunda düşünme, analiz yapma, hayata anlam verme gibi becerileri kazandırma temel hedefleri arasında değildir.

Okullarda din öğretiminde geleneksel ilmihal merkezli yaklaşımın eğitim bilimi alanındaki ve Türk toplumundaki yeni gelişmelere cevap vermede yetersiz kalması nedeniyle din dersi programlarında değişikliğe gidilmiştir. İlk olarak 2000 yılında İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programı değiştirilmiştir. Dini anlayış ve pedagoji alanındaki yeni gelişmeleri dikkate alarak hazırlandığı belirtilen din dersi programı hazırlayanlar tarafından "Ankara Modeli" olarak adlandırılmıştır. Bu model, geleneksel din ve İslam anlayışlarını eleştirel olarak değerlendirmeye tabi tutmakta ve İslam öğretiminde ilmihal merkezli yaklaşım yerine Kur'an merkezli bir İslam anlayışı esas alınmaktadır. İslam dışındaki dinlerin öğretiminde bilimsel düşünceyi esas aldığını ve dinlerdeki farklı yönlerden daha çok ortak olan hususları ön plana çıkarmaktadır. Din eğitimi ve eğitim bilimindeki gelişmeleri göz önüne alarak problem ve öğrenen merkezli bir pedagoji anlayışını benimsendiği ifade edilmektedir. Ayrıca kapsayıcı din anlayışı da yeni programın özellikleri arasında sıralanmaktadır (Doğan & Atlas, 2004).

2005 yılında ise ilk ve orta öğretim ders programlarında köklü değişikliğe gidilmiştir. Bu çerçevede 2005 yılında Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi programı değiştirilmiş ve 2005-2006 öğretim yılında uygulanmaya başlanmıştır. Yeni program pedagojik, esneklik, eğitim sürecine ilişkin detaylı açıklama, öğrenen merkezlilik, sürece önem verme gibi bir çok açıdan eski programa göre ileriye yönelik önemli bir adımdır. Davranışçı öğrenme teorisi yerine yapılandırmacı öğrenme benimsenmiştir. Öğretim programında tematik yaklaşım esas alınmış ve bu bağlamda program 7 öğrenme alanına ayrılmıştır. Yeni programda diğer dinlerin sunumunda çoğulculuk yönünde, bilimsel ve ötekini yargılamadan anlamaya çalışan bir değişim gözlenmektedir. İslam içerisindeki çoğulculuğa kısmen yer verildiği ve ilk defa bu derste içselleştirilmesi öngörülen değerlerin zikredildiği anlaşılmaktadır (Kaymakcan 2006b).

Eğitimde öğretim programları önemli olmakla birlikte bu programların etkin olarak uygulanması ve gerekli dönütlerin alınması ve bu çerçevede öğrencinin görüşlerinin bilinmesi gerekmektedir. Bu makalede empirik verilere dayalı olarak öğrencilerin okulda nasıl bir din dersi istedikleri sunulmaya çalışılacaktır.

ARAŞTIRMANIN SÜRECİ VE ÖRNEKLEMİ

Makalede kullanılan empirik veriler kapsamlı "Gençlerde Hayata Bakış ve Dini Yönelimleri"² başlıklı proje için toplanan verilerin bir bölümünü içermektedir. Anketler Milli Eğitim Bakanlığı yetkililerinden izin alınarak orta büyüklükteki 5 il merkezindeki liselerde uygulanmıştır. Bu iller, Aydın, Sakarya, Kayseri, Sivas ve Erzurum'dur. İllerin seçiminde uluslar arası proje ile uyumlu olarak orta büyüklükte olmasına özen gösterilmiştir. Anket, Mayıs 2005'de belirlenen liselere dağıtılmış ve daha sonra anketler toplanmıştır. Anketler öğretmenlerin gözetiminde ders saati içerisinde 15-18 yaş grubundaki öğrenciler tarafından doldurulmuştur. Örneklem grubu olarak toplumda geleceğin liderlerinin ve başarılı yetişkinlerinin çıkma olasılığı yüksek olan akademik yönden başarılı okullar seçilmiştir. Anket uygulanan okullar ise, Fen Lisesi, Anadolu Lisesi, Anadolu İmam-Hatip Lisesi, Süper Lise ve Özel Liselerdir. 1250 anket okullara gönderilmiştir. 987 anket doldurularak geri dönmüştür. Bunlardan 86'sı anket sorularının özensiz doldurulması ve fazla boş cevap bırakılması gibi nedenlerden analizlerde kullanılmamıştır. Uluslar arası proje için hazırlanan ve öğrencilerin okullardaki din eğitimi hakkındaki görüşlerinin öğrenilmesini hedefleyen sorular İngilizce olarak hazırlanmıştır. Anket soruları daha sonra Türkçe'ye çevrilmiş ve Türkiye bağlamına uygun olarak bazı maddelerde düzenlemeler yapılmıştır.

Deneklerin % 100'ü Müslüman olduğunu belirtmektedir. Ankete cevap verenlerin % 57.3 'ü erkek % 42.7'si ise kadındır. Deneklerin % 24.1'i lise 1. sınıf, % 62.5'i lise 2. sınıf ve % 13.1'i ise lise 3. sınıf öğrencisidir. Araştırmaya en çok lise 2. sınıf öğrencileri katılmıştır. Son sınıf öğrencilerinin katılım oranının düşük olmasında en önemli etken bu öğrencilerin özellikle bahar döneminde üniversite seçme sınavlarına yoğunlaşmaları ve araştırmanın yapıldığı Mayıs ayında okulda olma oranlarının düşük olmasıyla ilgilidir.

GENÇLERİN DİN DERSİ ALGILAMASI

Türkiye'de son yıllarda okullarda din eğitiminin geleneksel çizgiden içerik ve metot boyutundan modern ve çoğulcu bir yöne doğru bir gayretin olduğu

² Makalede, Almanya Wuezburg Üniversitesi tarafından koordine edilen ve 10 ülkenin katılımcı olduğu "Religion and Life Perspective Among Adolescent" başlıklı kapsamlı uluslar arası proje için toplanan verilerden okullarda din eğitimi ile ilgili olanlar kullanılmıştır. Projeye katılan ülkeler: Almanya, İngiltere, İrlanda, Hollanda, Polonya, İsveç, Finlandiya, Hırvatistan, İsrail ve Türkiye'dir. Araştırmanın Türkiye bölümü Sakarya Üniversitesinden Recep Kaymakcan tarafından yürütülmüştür. Türkiye okullarda din eğitimi ile ilgili bulguları diğer ülkelerle bu araştırma verilerine göre metinde karşılaştırılmıştır.

görülmektedir. İlköğretim ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programları bu yönde değiştirilmiştir. Yeni ortaöğretim programı henüz bir yıldır okullarda uygulanmaktadır. Bu nedenle programdaki anlayışın pratiğe ne düzeyde yansıdığı konusunda bir değerlendirme yapmak oldukça zor ve erkendir. Şüphesiz din dersinin en önemli paydaşı olarak öğrencilerin geleneksel ve modern din eğitimi hakkında ne düşündüklerinin bilinmesi bu dersin uygulaması hakkında bizlere ipuçları vereceği gibi bundan sonra program hazırlama sürecine katkı sağlayacaktır. Ankete cevap veren deneklerin çoğunluğunun lise 2. sınıf olduğunu kabul edersek bu öğrenciler ilköğretim 4. sınıftan itibaren okullarda 7 yıldır bu dersi aldığı anlamına gelmektedir. Bu uzun yıllara dayanan deneyim ise öğrencilerin ideal din eğitiminin ne olması gerektiği konusunda anlamlı görüş beyan etmeleri için yeterliği olduğunu varsayabiliriz.

Okullarda din eğitimi hakkında liseli gençlerin geleneksel din eğitimiyle ilgili görüşlerini öğrenmek için 2 soru sorulmuştur. Modern din eğitimi konusundaki düşüncelerini öğrenmek için de 4 soruya verilen cevap değerlendirmeye alınmıştır. 1 soruda okullarda din eğitimi ile ilgili olumsuz ifade içermektedir. Anket maddeleri likert türü olup bir ifadeye ne düzeyde katılıp katılmadığı ölçülmeye çalışılmıştır. Her bir madde için “kesinlikle katılıyorum”dan “katılıyorum”, “kararsızım”, “katılmıyorum” ve “kesinlikle katılmıyorum” seçeneklerine yer verilmiştir. Aşağıda her bir anket ifadesine ilişkin ortalama (mean) değerleri ve standart sapmalarına yer verilecektir. Kesinlikle katılıyorum 5 puan değerinde olup en negatif cevap olan kesinlikle katılmıyorum 1 puan değerindedir.

Tablo 1. Öğrencilerin okullarda din eğitimi konusundaki görüşleri

	Sorular (items)	Ortalama (Mean)	Standar sapma
1	İdeal din eğitimi, öğrencileri İslam inancına daha da yaklaştırır.	4.06	1.09
2	İdeal din eğitimi, öğrencilerin dindar olmalarına yardımcı olur.	3.42	1.35
3	İdeal din eğitimi, öğrencilere dünya dinleri hakkında objektif görüş verir.	3.91	1.11
4	İdeal din eğitimi, öğrencilerin dinin gerçekte ne anlama geldiğini anlamalarına yardımcı olur.	4.04	1.02
5	İdeal din eğitimi, öğrencilere hayatın anlamını arama konusunda yardımcı olur.	4.06	1.06
6	İdeal din eğitimi, sosyal sorun ve problemlerin anlaşılmasına yardımcı olur.	3.79	1.26
7	İdeal olan, hiç din eğitimi olmamasıdır.	1.71	1.25

Tablo 1’de lise öğrencilerinin okullarda din eğitimi konusundaki sorulara verilen cevapların ortalama ve standart sapmasına yer verilmiştir. İlk 2 soru geleneksel din eğitimi ile ilgilidir. 3-6 arasındaki 4 soru ise öğrencilerin okullarda modern din eğitimi konusundaki düşüncelerini öğrenmeye yöneliktir. 7. soru ise doğrudan öğrencilerin okullarda din eğitiminin varlığına yönelik görüşlerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Liseli öğrencilerin geleneksel ve modern din eğitimi konusundaki düşünceleri ayrı başlık halinde aşağıda incelenecektir. Burada yalnızca okullarda din eğitiminin varlığı konusundaki görüşleri üzerinde kısaca durmaya çalışalım.

Tablo 1’de de anlaşılacağı gibi denekler okullarda din eğitiminin hiç olmaması fikrine 1.71 ortalama ile büyük çoğunlukla katılmadıklarını ifade etmektedirler. Daha iyi anlaşılması için frekans olarak bu soruya verilen cevabı verecek olursak % 77.8’i din eğitiminin hiç olmaması görüşüne katılmadığını, % 11.2 kararsız olduğunu, % 11 ise katıldığını belirtmektedir. Kararsızlar da okullarda din eğitiminin olmaması görüşüne yakın olarak kabul edilse bile % 78 gibi oldukça yüksek düzeyde bir oran din eğitiminin okullarda olması gerektiği yönünde görüş beyan etmektedir.

GELENEKSEL DİN EĞİTİMİ

Geleneksel din eğitiminin temel özelliği bir dinin açık veya örtük olarak benimsetmeyi hedefleyecek şekilde okullarda öğretim konusu yapmasıdır. Genelde derste benimsetilmeye çalışılan dinin mensuplarının olduğu varsayılmaktadır. Birden fazla dinin öğretimine yer verildiği takdirde de çoğunluk perspektifinden diğer dinler öğretim konusu yapılmaktadır. Bu yaklaşım, geçmişte okullarda din eğitiminde yaygın olarak kullanılmaktaydı. Ancak günümüzde dini çoğulculuk, seküler eğitim anlayışı vb. nedenlere bağlı olarak bu yaklaşımla okullarda din eğitimi vermek gittikçe sorgulanır hale gelmiştir. Türkiye’de uzun süre etkinliğini sürdüren “ilmihal merkezli din dersi” yaklaşımını geleneksel din eğitimine örnek olarak verebiliriz. Katoliklikteki “kateşizm”, Protestanlıktaki “kutsal kitap merkezli” din eğitimi bu kategori içerisinde değerlendirilebiliriz. Geleneksel din eğitimi ile ilgili bu kısa girişten sonra soruları değerlendirmeye çalışalım.

Tablo 1’deki ilk iki soru geleneksel din eğitimi konusunda öğrencilerin algılamalarını belirlemeye yöneliktir. Liseli gençler ideal din eğitiminin kendilerinin İslam inancına yaklaştırması düşüncesine büyük ölçüde katılmaktadır (ortalama: 4.06). Bu sonuç öğrencilerin din derslerinde İslam inancının desteklenmesine yönelik bir eğitime olumlu baktığının ifadesidir. Frekans olarak bu ifadeyi olumlu cevaplandıranların toplamı % 70 civarında olup kararsızlar % 20.6 ve olumsuz ise yalnızca % 9’dur. 2. soruda ise öğrenciler okullarda din dersinin kendilerinin dindar olmalarına yardımcı olur düşüncesine daha az düzeyde katılmaktadır. Dindar olmalarına yardımcı olma görüşünü benimseyenler % 50.6, kararsızlar 22.7 ve

benimsemeyenler ise % 26.7'dir. Geleneksel din eğitimi konusundaki bu iki soruya verilen cevaplar arasında önemli farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir ifade ile öğrenciler din eğitiminin İslam inancına kendilerini yaklaştırmalarını genelde onaylarken dindar olmalarına yardımcı olur görüşüne daha az düzeyde katılmaktadır. Bu sonuç üzerinde tartışılması gereken bir bulgudur.

Bu sonucu iki açıdan yorumlayabiliriz. İlk olarak Türkiye'deki dini hayat ve dindardık boyutundan. İkincisi ise mevcut din derslerinin özellikleri yönünden. Bu araştırmaya katılan gençlerin % 97'si Allah'a inandıklarını söylerken yaklaşık % 81'i kendini dindar biri olarak kabul etmekte ve yalnızca % 12'si çoğunlukla 5 vakit namaz kıldığını ifade etmektedir. İnançta kişilerin dindarlığının önemli bir boyutunu oluşturmakla birlikte dindarlık denildiği zaman ilk olarak akla dini pratikler gelmektedir. 2001 Dünya Değerler Araştırması Türkiye sonuçlarına da baktığımız zaman Allah'a inandığını söyleyenlerin oranı % 96 seviyesinde olup diğer İslami inanç esaslarını benimseyenlerde bu orana yakın düzeydedir. Kendisinin dindar olduğunu ifade edenler % 77 iken çoğunlukla düzenli olarak namaz kılma % 15 civarındadır. Bu bulgular bize Türk toplumunda İslam inanç esaslarını benimseme ile dini pratikleri yerine getirme arasında bir farklılığın olduğu konusunda fikir vermektedir. Dolayısıyla okullarda din eğitiminin de İslam inancını benimsetme görüşüne daha çok destek verilirken dindar olmasına yardımcı olması görüşünün daha az desteklenmesini Türk toplumunun genel dindarlık eğilimlerinin bir yansıması olduğu söylenebilir.

Türkiye'de zaman zaman medyaya da yansıyan okullarda din dersine yönelik eleştirilerin çoğunluğunu bu derslerde dini pratikleri benimsetmeye çalıştığı bunun ise laiklik ilkesi ile uyuşmadığı şeklindedir. Öğrencilerin Kur'an'dan bazı surelerin ezberletilmesi, namaz kılmaya zorlanması vb. Genelde din derslerinde inanç esasları öğretimi konusunda ciddi bir eleştiri bulunmamaktadır. Diğer bir ifade ile açık veya örtük olarak Allah ve diğer inanç esaslarını benimsetmeye yönelik öğretilmesine itiraz edilmemektedir. Zaten toplum İslamiyet'in inanç esaslarına üst düzeyde inanmaktadır. Ayrıca din dersi öğretim programları ve ders kitapları incelendiğinde, din dersinin kesinlikle öğrencilerin dini pratikleri yapmaya zorlanmayacağına altı çizilmektedir. İslam inanç esaslarından daha öznel olarak bahsedilmekte ve bir Müslüman için inanmanın ne kadar önemli olduğuna özendirilmeyi de kapsayacak şekilde yer verilmektedir. Özellikle din dersi öğretiminde İslam inancı ile pratikleri arasında böyle bir farklılaşmanın yeni ilköğretim ve ortaöğretim programları ve ders kitaplarında daha belirgin olarak görülmektedir. Liseli öğrenciler okul sistemi içerisinde aldıkları din eğitiminin de bu farklı din dersi algılamasında bir etken olduğu söylenebilir.

MODERN DİN EĞİTİMİ

Modern din eğitimi yaklaşımları geleneksel din eğitimi yaklaşımlarının çoğulcu, seküler ve demokratik eğitim anlayışına göre şekillenen okullarda yetersizliği ve kabul edilebilirliği konusundaki tartışmalara cevap olarak ortaya çıkmıştır.

Modern din eğitimi yaklaşımı genel bir kavramdır. Temel çıkış noktalarından biri okul özellikle de devlet okulları herkesin okuludur ve okulda öğretilen derslerin modern eğitim felsefesine yardımcı olması beklenmektedir. Bu nedenle bir dinin mensubu yapmayı veya inancı güçlendirmeyi amaçlayan geleneksel din eğitiminin okullarda kabul görmemektedir. Onun yerine ferdi kendi hayatını anlamlandırma ve sosyal bazı meselelere bakışta dini açıdan eleştirel olarak bakabilme yetisinin geliştirilmesi amaçlanmaktadır. Öğrencinin ilgileri temel alınmaktadır. Birden fazla dine yer verilmesi ve farklı dinlerin yargılamadan anlamaya çalışılması beklenmektedir. Şimdi Türk gençlerinin modern din eğitimi konusundaki algılamalarını değerlendirmeye çalışalım.

Tablo 1'den anlaşılacağı gibi modern din eğitimi öğrencilere dünya dinleri hakkında objektif bilgi verir ifadesine liseli gençler olumlu bakmaktadır (ortalama: 3.91). Öğrencilerin din dersinde birden fazla dinin dahil edilmesini ve bilimsel olarak farklı dinleri ötekileştirmeden öğretilmesini onayladığı anlaşılmaktadır. Modern din eğitimi yaklaşımlarından biri "din hakkında öğrenmek"tir. Bu tarzda bir öğretiminin laikliğe ters olmadığı konusunda bir kabul bulunmaktadır. 4. soruya verilen cevaptan öğrencilerin gerçekte dinin ne anlama geldiğini anlamalarına yardımcı olmasını oldukça yüksek düzeyde benimsedikleri anlaşılmaktadır (ortalama: 4.04).

İdeal din eğitiminin öğrencilerin hayatın anlamını aramasına yardımcı olacağına ilişkin soruyu gençler diğer sorulara göre en üst seviyede onaylamaktadırlar (ortalama: 4.06). Bu soru bir anlamda din eğitiminin ferdi yani psikolojik yönüyle ilgili fonksiyonuna işaret etmektedir. Dinin fonksiyonlarında biri de insanın anlam arayışına katkı sağlamaktır. İnsanın nerden gelip nereye gittiği ve niçin bu dünyada yaşadığı gibi varoluşsal sorulara dinler kendi açılarından cevap vermektedirler. Din eğitiminin sosyal sorunlar ve problemlerin anlaşılması düşüncesine öğrenciler (ortalama: 3.79) olumlu bakmakla birlikte bu görüş din eğitiminin hayatın anlamının anlaşılmasına yardımcı olacağından daha düşük düzeyde kabul görmektedir. Diğer bir ifade ile din eğitiminin psikolojik fonksiyonu sosyolojik işlevine göre daha çok benimsenmektedir.

Sonuçta, liseli gençlerin modern din eğitimi ile ilgili bütün sorulara olumlu cevap vermektedirler. Bu kendi içerisinde okullarda modern din eğitiminin boyutlarını onaylama düzeyinde bazı farklılıklar olsa da genel anlamda modern bir din eğitimine olumlu bakmaktadır.

CİNSİYETE GÖRE DİN EĞİTİMİNE BAKIŞ

Cinsiyet dindarlık ve din eğitimine bakışı etkileyen faktörlerden biridir. Genellikle Batı Avrupa ve Amerika merkezli yapılan empirik çalışmalar kadınların erkeklerden daha dindar ve dinle ilgili konulara daha pozitif baktığını ortaya koymuştur (Onay, 2004: 101). Din eğitimi ile ilgili araştırmalarda cinsiyet farkını inceleyen araştırmalarda kadınların erkeklere göre din eğitimini daha olumlu değerlendirdiğini göstermektedir (Francis & Lewis, 1996; Fearn, 2002). Türkiye'de

ise cinsiyetin dindarlık ve din eğitime etkisini inceleyen müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Ülkemizde farklı zamanlar ve örneklemeler üzerinde yapılan emirik araştırma verileri bizlere genelde Batı'da çalışma sonuçlarının aksine kadınların dindarlık ve din ile ilgili konularda erkeklere kıyasla daha negatif bir tutum içerisinde olduğunu göstermektedir (Onay, 2004; Mehmedoğlu, 2004; Kula, 2001; Koştaş, 1995). Cinsiyet faktörüne göre din konusundaki bu değerlendirme-den sonra kız ve erkek lise öğrencilerinin geleneksel ve modern din eğitimi algılamaları arasında farkın olup olmadığını incelemeye çalışalım.

Tablo 2. Cinsiyete göre öğrencilerin okullarda din eğitimi konusundaki görüşleri:

	Sorular (items)	Cinsiyet	Ortalama (Mean)	Standart sapma
1	İdeal din eğitimi, öğrencileri İslam inancına daha da yaklaştırır.	Erkek	4.07	1.08
		Kız	4.04	1.10
2	İdeal din eğitimi, öğrencilerin dindar olmalarına yardımcı olur.	Erkek	3.45	1.36
		Kız	3.37	1.34
3	İdeal din eğitimi, öğrencilere dünya dinleri hakkında objektif görüş verir.	Erkek	3.93	1.11
		Kız	3.88	1.11
4	İdeal din eğitimi, öğrencilerin dinin gerçekte ne anlama geldiğini anlamalarına yardımcı olur.	Erkek	4.03	1.05
		Kız	4.06	0.98
5	İdeal din eğitimi, öğrencilere hayatın anlamını arama konusunda yardımcı olur.	Erkek	4.09	1.06
		Kız	4.04	1.05
6	İdeal din eğitimi, sosyal sorunlar ve problemlerin anlaşılmasına yardımcı olur.	Erkek	3.86	1.14
		Kız	3.68	1.19
7	İdeal olan, hiç din eğitimi olmasıdır.	Erkek	1.75	1.31
		Kız	1.65	1.17

Yukarıda deneklerin cinsiyete göre din dersi algılaması konusundaki fark olup olmadığını gösteren tablo 2'de erkek ve kız öğrencilerin ortalama ve standart sapmalarına yer verilmiştir. Cinsiyete göre din dersi algılamalarında farklılığı ölçmek için "t" testi uygulanmıştır. Sonuçta 1 soru dışında cinsiyete göre *istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık* çıkmamıştır. Yalnız 4. soru olan "İdeal din eğitimi öğrencilerin sosyal sorunlar ve problemlerin anlaşılmasına yardımcı olur" sorusuna verdikleri cevapta 0.05 önem düzeyinde bir farklılığın erkeklerin daha fazla desteklemesi yönünde olduğu anlaşılmaktadır. Kız ve erkeklerin sorulara verdikleri cevapların ortalamaları analiz edildiğinde istatistiksel anlamda farklılık olmasa bile erkek öğrencilerin geleneksel ve modern din eğitimini benimseme seviyeleri-

nin kız öğrencilerden fazladır. Ayrıca liseli kız öğrenciler, okullarda ideal olanın din dersinin hiç olmaması fikrini erkeklerden daha çok desteklemektedir. Bu ise geleneksel veya modern din eğitimini erkeklere göre daha az onaylamaları ile tutarlı bir sonuçtur.

Bu sonuç, Türkiye’de kadınların dindarlık ve din ile ilgili konulara erkeklere oranla daha olumsuz baktıkları araştırma verileriyle örtüşmektedir. Daha önce öğrencilerin okullarda din dersi algılamaları konusunda benzer deneysel bir çalışma tespit edilemediği için karşılaştırma fırsatı olmamıştır. Uluslar arası empririk bir araştırma verisinin bir bölümünün kullanıldığı makale aynı projeye katılan Almanya ve Polonya’daki sonuçlarıyla cinsiyet yönünde değerlendirmeye çalışılmıştır. Almanya ve Polonya’da ideal din eğitimi ile ilgili bir çok soruda erkek ve kız öğrenciler arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmuştur. Kız öğrenciler, din eğitiminin farklı amaçlarını yansıtan görüşleri daha fazla desteklemektedirler. İdeal olanın din dersinin hiç olmaması görüşüne de erkekler daha çok katılmaktadır (Fearn ve arkadaşları, 2004). Özetle, Almanya ve Polonyalı gençlerin okullardaki din eğitimi konusundaki görüşleri ile Türkiye arasında cinsiyete göre ters yönde bir farklılık bulunmaktadır.

OKUL ÇEŞİTLERİNE GÖRE DİN EĞİTİMİNE BAKIŞ

Araştırmanın örnekleme bölümünde de belirtildiği gibi liseli öğrencilerin din eğitimi algılamalarını ortaya koymaya çalışan anket 5 farklı okul türüne uygulanmıştır. Bunlar, Fen Lisesi, Anadolu Lisesi, Süper Lise, Anadolu İmam Hatip Lisesi ve Özel Liselerdir. Örneklem seçiminde ana kriter akademik olarak başarılı olan öğrenciler olmuştur. Bu nedenle normal lisenin yalnızca süper bölümü öğrencileri ve Anadolu İHL ve bir ildeki akademik yönden başarılı özel okullar örnekleme dahil edilmiştir. Örneklemi oluşturan okul çeşitleri hakkındaki bu açıklamadan sonra okul türlerine göre geleneksel ve modern din eğitimiyle ilgili görüşlerde bir farklılık oluşup oluşmadığını ortaya koymaya çalışılmıştır.

Tablo 3. Okul çeşitlerine göre öğrencilerin okullarda din eğitimi konusundaki görüşleri:

	<i>Sorular (items)</i>	<i>Lise çeşitleri</i>	<i>Ortalama (Mean)</i>	<i>Standart sapma</i>
1	İdeal din eğitimi, öğrencileri İslam inancına daha da yaklaştırır.	Fen Anadolu Süper İHL Özel	4,23 3,96 4,23 3,96 4,20	0,97 0,97 1,08 1,21 1,05
2	İdeal din eğitimi, öğrencilerin dindar olmalarına yardımcı olur.	Fen Anadolu Süper	3,66 3,38 3,37	1,37 1,33 1,35

		İHL	3,26	1,36
		Özel	3,46	1,36
3	İdeal din eğitimi, öğrencilere dünya dinleri hakkında objektif görüş verir.	Fen	4,10	1,04
		Anadolu	3,72	1,17
		Süper	4,02	1,02
		İHL	3,83	1,16
		Özel	3,98	1,05
4	İdeal din eğitimi, öğrencilerin dinin gerçekte ne anlama geldiğini anlamalarına yardımcı olur.	Fen	4,22	0,96
		Anadolu	3,92	1,06
		Süper	4,21	0,89
		İHL	3,91	1,05
		Özel	3,97	1,06
5	İdeal din eğitimi, öğrencilere hayatın anlamını arama konusunda yardımcı olur.	Fen	4,21	0,98
		Anadolu	3,92	1,13
		Süper	4,17	0,97
		İHL	3,99	1,10
		Özel	4,10	1,03
6	İdeal din eğitimi, sosyal sorunlar ve problemlerin anlaşılmasına yardımcı olur.	Fen	4,12	1,07
		Anadolu	3,71	1,26
		Süper	3,73	1,29
		İHL	3,52	1,38
		Özel	3,94	1,18
7	İdeal olan, hiç din eğitimi olmamasıdır.	Fen	1,66	1,28
		Anadolu	1,84	1,31
		Süper	1,55	1,15
		İHL	1,74	1,22
		Özel	1,72	1,28

Beş farklı okul türüne göre farklılık olup olmadığını belirlemek için tek yönlü ANOVA varyans analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda tablo 3'de görülen okullarda ideal din eğitiminin öğrencilerin hayatın anlamını anlamalarına yardımcı olmayı içeren 5. soru ve din eğitiminin okullarda var olup olmaması ile ilgili 7. soru hariç olmak üzere diğer sorularda okul çeşidine göre 0.05 ve daha üst seviye önem derecesinde farklılık bulunmuştur.

Gözlemlenen anlamlı farkın hangi gruplar arasında olduğunu tespit için Tukey-HSA testi yapılmıştır. İlk olarak geleneksel din eğitimi hakkında hangi okullar arasında bir farklılığın olduğuna bakalım. Din eğitiminin İslam inancına daha çok yaklaştıracığı fikrinde Fen Lisesi öğrencileri ile Anadolu İmam-Hatip Lisesi öğrencileri arasında farklılık bulunmaktadır. Her iki okulun ortalamalarına bakıldığında Fen Lisesi öğrencilerinin ideal din eğitiminin İslam inancına yaklaştıracığı görüşüne İHL öğrencilerine göre daha fazla katılmaktadır. Okullarda din eğitiminin dindar olmalarına yardımcı olacağı düşüncesine verilen cevaplarda da

farklılaşmanın tekrar Fen Lisesi ve Anadolu İHL öğrencileri arasında olduğu ve bu görüşe en çok Fen Lisesi öğrencileri katılırken en az İHL öğrencileri benimsemektedir.

Modern din eğitimi algılamasına ilişkin farklılıkta 3, 4 ve 6. sorularda gözlenmektedir. Din eğitiminin öğrencilere dünya dinleri hakkında objektif bilgi vereceğine ilişkin cevapta Fen Lisesi ve Anadolu Lisesi öğrencileri arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. Fen Liseli gençler en fazla bu fikre katılırken Anadolu Liseli gençler en düşük seviyede bu görüşü benimsemektedir. Dinin gerçekte ne anlama geldiği konusundaki 4. soruda da Fen Lisesi öğrencileri ile Anadolu Lisesi ve Anadolu İHL öğrencileri arasında farklılık bulunmaktadır. Ayrıca bu görüşe katılım konusunda Anadolu Lisesi ile Süper Liseli gençler arasında da bir farklılaşma gözlemlenmektedir. İdeal din eğitiminin sosyal problemlerin anlaşılmasına yardımcı olacağı fikrinde Fen Lisesi ile diğer 4 farklı lise arasında anlamlı bir farklılık mevcuttur. Fen Lisesi öğrencileri diğer liselere mensup öğrencilere göre okullarda din eğitiminin sosyal meselelerin anlaşılmasına katkı sağlayacağı görüşünü daha çok benimsemektedir.

Geleneksel din eğitimi benimseme düzeyleri bakımından farklılıkların Fen Lisesi ve Anadolu İHL öğrencileri arasında olduğu görülmektedir. Modern din eğitimi boyutuyla ilgili soruların tamamında Fen liseli gençlerde farklılık oluşmaktadır. Tablo 3'e bir bütün olarak baktığımızda geleneksel ve modern din eğitimiyle ilgili bütün maddelere en üst düzeyde katılımın Fen Liselerinde olduğu en az katılımında -1 madde hariç- Anadolu İHL'lerde olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu sonuç oldukça ilginçtir. Yapılan bazı deneysel araştırma bulguları İHL öğrencilerinin diğer lise öğrencilerine göre daha dindar olduğunu göstermektedir (Kula, 2001). En azından Anadolu İHL öğrencilerinin geleneksel din eğitimi eğilimlerini ölçmeye çalışan sorulara katılım düzeylerinin daha yüksek olması beklenirdi. Öyleyse çelişki gibi gözükken bu durum ne anlama gelmektedir. *İHL öğrencileri diğer liselere göre okullarda din eğitiminin gücünün daha sınırlı olduğunu mu düşünmektedir? Yoksa İHL'li gençler okulun dindarlıkları üzerinde fazla etkisinin olmadığını mı düşünmektedirler?* Bu çalışmada ortaya çıkan veriler ve yapılan analizler bu soruları sormamıza izin vermekte ise de cevapları hakkında fikir vermemektedir. Bu makalede bulgulardan bağımsız olarak İHL öğrencileri ve dindarlık ilişkileri ile ilgili şu bilgiyi kaydetmekte yarar vardır. İHL öğrencilerini okudukları okul mu daha dindar yapmakta yoksa zaten bu okula dindar ailelere mensup gençler geldiğinde mi bu okul öğrencileri daha dindardır? konusu tartışılmaktadır. Orta-öğretime giriş sınavları sonucu akademik yönden en yetenekli öğrencilerin öğrenim gördüğü Fen Lisesi öğrencilerinin geleneksel ve modern din eğitimi algılamasının en üst seviyede olması da oldukça ilginç olup bu okullar ve dini yönelimleri konusunda yeni çalışmaların yapılması gerekmektedir.

SONUÇ

Makalede, Türkiye’de okullarda din derslerinin son zamanlarda geçirdiği değişimden bahsedilmiş ve geleneksel ve modern din eğitimi konusundaki liseli öğrencilerin düşünceleri empirik araştırma verilerine bağlı olarak ortaya konulmuştur. Öğrencilerin din eğitimi hakkındaki düşüncelerinin cinsiyet ve okul çeşitlerine göre farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir.

Türkiye’de okullarda din eğitiminin son yıllarda hazırlanan ilköğretim ve ortaöğretim DKAB öğretim programı değerlendirildiği zaman geleneksel bir din eğitiminde modern bir din eğitimine doğru bir geçiş sürecinin yaşandığı görülmektedir. Bu çalışmalarda liseli öğrencilerin geleneksel ve modern din eğitimi anlayışlarını birbirine yakın düzeyde olumlu yönde onaylamaları bizlere okullarda din eğitiminin bir geçiş sürecinde olduğu düşüncesini desteklemektedir. Normalde beklenen modern din eğitimi fazla destekleyenlerin geleneksel din eğitimine daha az destek vermeleri veya olumsuz bakmalarıdır. Bunun tam tersi de geçerlidir. Liseli öğrenciler her iki gruba giren din eğitimi anlayışlarını da benzer düzeyde onaylayarak bir anlamda mantıksal bir çelişki göstermektedirler. Örneğin, okullarda din eğitiminin hem İslam inancını yükselteceğini düşünmek hem de dinlerin objektif olarak öğretileceğini onaylamak mantıksal olarak çelişki arz etmektedir. Girişte de belirtildiği gibi uluslara arası araştırmanın bir parçası olan Türkiye verileri ile diğer ülke verileri arasında Polonya hariç bir farklılık ortaya çıkmaktadır. Geleneksel din eğitimine fazla destek verenler modern din eğitimine düşük destek vermektedirler. Örneğin, Almanya, İngiltere vb. araştırmaya katılan ülkelerde modern din eğitimine destek yüksek ise geleneksel din eğitimine destek oldukça düşük çıkmaktadır.

Okullarda din eğitiminin önemli paydaşlarından biri olan öğrenciler bu dersin öğrencilerin inancını geliştirmesini yüksek oranda onaylarken dindarlaştırmasına katkı sağlamasını onaylamamaktadır. Bu sonuç, öğrencilerin okullardaki dersinin adına uygun Din Kültürü şeklindeki amaca uygun verildiği veya verilmesi gerektiği konusunda bizlere fikir vermektedir.

Kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre geleneksel ve modern din dersi algılamalarını daha düşük düzeyde onaylamaktadır. Bu sonuç ise araştırmaya katılan diğer ülke sonuçlarıyla farklılık arz etmektedir. Bu ülkelerde kız öğrenciler özellikle modern din eğitimi olmak üzere erkeklere göre daha fazla destek vermektedirler. Ancak bu sonuç, Türkiye’deki cinsiyete göre dindarlık ve dine karşı tutum sonuçlarıyla örtüşmektedir. Çünkü araştırma verileri erkeklerin kadınlara göre din konusuna daha olumlu baktığını göstermektedir. Bu makaleden bağımsız olarak bunun nedenleri üzerinde bilimsel çalışmaların yapılması anlamlı olacaktır. Okul çeşitlerine göre Fen Liselerinin geleneksel ve modern din eğitimine en fazla Anadolu İHL’lerin ise en az düzeyde desteklemesi ve temel farklılığın genelde bu iki tür arasında çıkması oldukça anlamlıdır.

Sonuçta bu veriler bizlere okullarda din dersinin varlığını büyük çoğunlukla desteklerken bu dersin nasıl olması gerektiği konusunda Türk gençlerinin Avrupalı gençlere göre çelişki sayılabilecek bir tutum içerisinde olduğunu göstermektedir. Çünkü geleneksel ve modern din eğitimi benzer düzeyde onaylanmaktadır. Bu ise okullarda din dersinin içerik, yaklaşım, program, öğrenme süreci vb. açıdan olabildiğince farklı paydaşların görüşlerini alarak bilimsel bir platformda tartışmamızın önemine işaret etmektedir. Ayrıca yapılacak detaylı araştırmalar muhtemelen çoğunlukla Batı'da üretilen geleneksel ve modern din dersi paradigmalarının Türkiye'de din eğitimi açıklamada yetersiz olabileceğini gösterebilir. Bu muhtemel sonuç ise bu iki anlayıştan farklı olarak Türkiye'de din dersleri için bir üçüncü yol üzerinde düşünülmesine katkı sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Y. (1989) *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara.
- Ayhan, H. *Türkiye'de Din Eğitimi*, İstanbul: M.Ü. İFAV Yayınları, 1999.
- Coulson, A. (2004) Education and Indoctrination in the Muslim World? Is There is a Problem? What can We do About It?, *Policy Analysis*, no. 511.
- Fearn, M, Ziebertz, H. & Pasierbek, W. (2004). "Perception of Religious Education Among Polish and German Youth People: an Empirical Perspective", (eds) R. Larsson ve C. Gustavsson, *Towards a European Perspective on Religious Education*, Skelleftea: Artos & Norma bokförlag (Danmark).
- Fearn, M. (2002). *A Socio-psychological profile of subject perceptions of A-level Religious Studies Students*, Unpublished Ph.D thesis, University of Wales, Bangor.
- Francis, L. & Lewis, J.M. (1996) "Who wants RE? A socio-psychological profile of adolescent support for religious education", (eds) J. Astley & L. Francis, *Christian Theology and Religious Education: Connections and Contradictions*, London: SPCK.
- Jackson, R. (2006) "European Institutions and the Contribution of Studies of Religious Diversity to Education for Democratic Citizenship", *The Fifteen Session of the International Seminar on Religious Education and Values*, 30 Temmuz- 4 Ağustos 2006, Driebergen, Hollanda.
- Kaymakcan, R. (2006a). "Religious Education Culture in Modern Turkey", (eds) M. De Souza vd., *International Handbook of the Religious, Spiritual and Moral Dimensions in Education*, Secaucus: Springer.
- Kaymakcan, R. (2006b) *Yeni Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı İnceleme ve Değerlendirme Raporu* (Sabancı Üniversitesi Eğitim Reform Girişimi, Yayınlanmamış Rapor, 47 sayfa), İstanbul.
- Kodelja, Z. & T. Bassler. (2004). *Religion and Schooling in Open Society, A Framework for Informed Dialogue*, Ljubljana (Slovenya): Open Society Institute.
- Koştaş, M. (1995). *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, Ankara: TDV Yayınları.
- Kula, N. (2001). *Kimlik ve Din, Ergenler Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- MEB (1992) "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Müfredat Programı", *Tebliğler Dergisi*, 13 Nisan, Ankara.
- Mehmedoğlu, A.U. (2004) *Kişilik ve Din*, İstanbul: DEM Yayınları.
- Onay, A. (2004). *Dindarlık Etkileşim ve Değişim*, İstanbul: DEM Yayınları.
- Rogan, E. L. (1996) 'Asiret Mektepleri: Abdulhamid II's School For Tribe (1892-1907)' in *International Journal of Middle East Studies*, vol. 24, pp. 83-107.
- UNESCO (2003). Education and Religion: The Paths of Tolerance, Prospects, *Quarterly Review of Comparative Education*, (33:2).